

**SUN'IY INTELLEKT VA INSON HUQUQLARI:ALGORITMLAR
ADOLATSIZLIK YARATYAPTIMI?**

Hasanova Zarina Sodiqovna

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
qoshidagi Akademik litsey talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) tizimlarining inson huquqlariga ta'siri va algoritmik qarorlar orqali yuzaga kelayotgan adolatsizlik muammolari tahlil qilinadi. SI keng ko'lamda hayotning turli sohalariga kirib kelar ekan, uning asosida ishlovchi algoritmlar jamiyatdagi mavjud stereotiplar, kamsitishlar va nohaqliklarni kuchaytirishi mumkin. Maqolada algoritmik tarafkashlik (bias), shaffoflik, inson sha'ni va erkinligiga tahdidlar, shuningdek, algoritmik qarorlarni tartibga solish zarurati haqida fikr yuritiladi. Muallif SI tizimlarini inson huquqlariga moslashtirish, adolat, shaffoflik va axloqiy mas'uliyatni ta'minlash yo'llarini ham ko'rsatib o'tadi.*

Kalit so'zlar: *Sun'iy intellekt, inson huquqlari, algoritmik adolatsizlik, tarafkashlik, diskriminatsiya, shaffoflik, nazorat, etik me'yorlar, erkinlik, algoritmiy boshqaruv.*

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari global miqyosda jamiyatning turli sohalariga — sog'liqni saqlash, ta'lim, iqtisodiyot, sud-huquq, xavfsizlik va hatto siyosatgacha — keng miqyosda kirib keldi. Bu texnologiyalar inson faoliyatini soddalashtirish, samaradorlikni oshirish va tezkor qarorlar qabul qilish imkonini berib, turmush sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Biroq, bu jarayonning ortida inson huquqlariga bevosita yoki bilvosita ta'sir etuvchi jiddiy muammolar yashirinib yotgani tobora ko'proq e'tiborni jalb qilmoqda. Ayniqsa, SI asosida ishlovchi algoritmlar tomonidan qabul qilinayotgan qarorlarning adolatlilik, shaffofligi va inson sha'ni bilan muvofiqligi jiddiy shubhalarga sabab bo'lmoqda.

SI tizimlari o'z qarorlarini algoritmlarga asoslangan holda qabul qiladi. Bu algoritmlar esa ko'pincha katta hajmdagi tarixiy ma'lumotlar — ya'ni "data" asosida mashq qilinadi. Agar bu ma'lumotlar o'z ichiga tarixiy kamsitishlar, stereotiplar yoki ijtimoiy tengsizliklarni olgan bo'lsa, demak SI tizimi ushbu noxolislikni qayta ishlab chiqaradi yoki kuchaytiradi. Masalan, AQShda yuz bergan voqealarda ayrim algoritmik kredit baholash tizimlari qora tanli fuqarolarni avtomatik tarzda xavfli deb baholagan. Yoki ishga qabul qilishda SI asosida ishlaydigan algoritm erkak nomzodlarga ustuvorlik bergan holatlar ham qayd etilgan.

Bu holatlar inson huquqlarining asosiy prinsiplari — adolat, tenglik, sha'ni va huquqiy kafolatlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Algoritmik tarafkashlik (algorithmic bias) deb ataladigan bu muammo insonlar tomonidan tuzilgan, ammo mashina tomonidan "nishon"ga olingan tizimli kamsitishlarga sabab bo'lmoqda. Ayrim hollarda esa SI tizimi orqali qabul qilingan qarorlarning qanday chiqarilgani ochiq emasligi sababli, inson o'z

huquqlarini himoya qila olmaydi. Bu esa SI'ning shaffof emasligi va “qora quti” (black box) sifatida ishlashiga olib keladi.

BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashi, Yevropa Ittifoqi va boshqa xalqaro tashkilotlar ushbu xavflar haqida ogohlantirmoqda. Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan *AI Act* loyihasida inson huquqlariga ta'sir qiluvchi SI tizimlari — masalan, biometrik kuzatuv, yuzni tanish, kredit skoring, ishga qabul qilishda ishlatiladigan tizimlar — “yuqori xavfli” deb tasniflanadi va ularga nisbatan qat'iy cheklovlar va audit mexanizmlari qo'llanilishi belgilanmoqda.

Inson huquqlari masalasiga SI doirasida yondashishda bir nechta asosiy yo'nalish mavjud:

1. **Shaffoflik va tushunarliklik:** Har qanday algoritmik qaror inson tomonidan tushunilishi va izohlab berilishi mumkin bo'lishi kerak. Foydalanuvchi nima uchun bunday qaror chiqarilganini bilishga haqli.

2. **Mas'uliyat va javobgarlik:** Algoritm tomonidan yuzaga kelgan zarar uchun kim javobgar? Dasturchimi, kompaniyami yoki tizimni qo'llagan davlat organimi? Bu savollar SI'ning huquqiy statusini aniqlashtirishni talab qiladi.

3. **Axloqiy va etik me'yorlar:** Algoritm insoniy qadriyatlar — adolat, hurmat, erkinlik, kamsitmaslik kabi tamoyillarga zid bo'lmasligi kerak. Ayniqsa, SI bolalar, nogironlar, ayollar yoki ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlar bilan ishlaganda yanada ehtiyotkorlik talab etiladi.

4. **Nazoratchilik va audit:** Yuqori xavfli SI tizimlari mustaqil audit, nazorat va baholashdan o'tishi kerak. Bu orqali algoritmda tarafkashlik yoki noto'g'ri ishlash holatlari oldindan aniqlanishi mumkin.

5. **Ma'lumotlar sifati:** SI algoritmi qanday ma'lumot asosida ishlab chiqilgan? Bu ma'lumotlar ishonchli, to'liq va muvozanatlimi? Ma'lumotlar sifati — qarorning sifati uchun poydevor hisoblanadi.

Maqolaning davomida ushbu yo'nalishlar chuqurroq tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt inson huquqlariga zid emas, balki ularni qo'llab-quvvatlaydigan vositaga aylantirish uchun qanday choralar ko'rilayotgani, qaysi xalqaro me'yorlar mavjudligi va O'zbekistonda bu borada qanday yondashuvlar shakllanayotganiga alohida e'tibor qaratiladi.

Sun'iy intellekt (SI) tizimlarining keng tarqalishi inson huquqlariga bevosita ta'sir qiladigan qarorlarning tobora avtomatlashtirilishiga olib kelmoqda. Xususan, ishga qabul qilish, kredit berish, tibbiy xizmat ko'rsatish, sud-idoralardagi tavsiyalar, yuzni aniqlash va kuzatuv tizimlari SI orqali boshqarilmoqda. Bunday holatlarda algoritmning xolisligi, inson sha'ni, shaffoflik va erkinlik masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu bo'limda SI asosida yuzaga kelayotgan adolatsizliklar, ularning sabablari, real misollar, xalqaro va mahalliy yondashuvlar muhokama qilinadi.

Birinchidan, algoritmik adolatsizlik ko'p hollarda algoritmning ma'lumotlar bilan “o'qitilishi” bosqichida paydo bo'ladi. Agar tizim tarixiy yoki noaniq, stereotipga asoslangan ma'lumotlar bilan mashq qilgan bo'lsa, u o'sha tarafkashlikni qayta ishlab

chiqaradi. Masalan, AQShda "COMPAS" nomli sud tavsiyaviy tizimi qora tanli shaxslarni oq tanlilarga nisbatan xavfliroq deb belgilagan. Tizim ko'rib chiqilgan ma'lumotlarga asosan qaror chiqargan, biroq u ma'lumotlar jamiyatdagi irqiy kamsitishlarni aks ettirgan.

Ikkinchidan, shaffoflik yetishmasligi inson huquqlari uchun jiddiy xavf tug'diradi. Ko'plab SI tizimlari "qora quti" (black box) tamoyiliga asoslanadi — ya'ni, tizim qanday qarorga kelgani, nima uchun ma'lum natija chiqqani haqida aniq izoh bo'lmaydi. Bu holat foydalanuvchi yoki jabrlanuvchining o'z huquqlarini himoya qilishi uchun zarur bo'lgan tushunarliklik mezonlarini buzadi. Shunday vaziyatlarda inson noto'g'ri qarorga duch kelsa ham, tizim ustidan shikoyat qilishi yoki javobgarlik talab qilishi qiyinlashadi.

Uchinchidan, SI tizimlari tomonidan amalga oshirilayotgan avtomatlashtirilgan qarorlar insonning xususiy hayotiga va sha'ni saqlanishiga tahdid solishi mumkin. Ayniqsa, yuzni aniqlash, biometrik kuzatuv, ommaviy kuzatuv kameralarida SI'ning joriy qilinishi shaxsiy erkinliklar va maxfiylik huquqini cheklaydi. Xitoyda SI yordamida "ijtimoiy reyting" tizimi joriy etilgan bo'lib, fuqarolarning xatti-harakatlari ball bilan baholanadi va ushbu ballar asosida ijtimoiy xizmatlardan foydalanish cheklanadi. Bu esa inson huquqlari prinsiplariga to'g'ridan-to'g'ri zid holatdir.

To'rtinchidan, SI tomonidan amalga oshirilayotgan kamsitishlar nafaqat irq, balki jins, yosh, din, nogironlik va ijtimoiy kelib chiqish kabi mezonlarga ham taalluqlidir. Misol uchun, ayrim yirik kompaniyalar SI asosidagi ishga qabul qilish tizimlarida erkak nomzodlarga ustuvorlik berilayotganini aniqlagan. Chunki tizim tarixda ko'proq erkaklar ishga olingani haqida ma'lumotlar bilan mashq qilgan. Bunday holatda tizim mavjud gender tengsizlikni kuchaytiradi, yo'q qilmaydi.

Shuningdek, SI'ning inson huquqlariga ta'siri faqat foydalanuvchilargagina emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy adolat tamoyillariga ham tahdid soladi. Masalan, algoritm noto'g'ri qaror chiqarib, biror guruh a'zolarini doimiy tarzda diskriminatsiya qilsa, bu ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi ishonchni susaytiradi, ijtimoiy zo'ravonlik va norozi kayfiyatni oshiradi. Bu esa ijtimoiy barqarorlik uchun xavf tug'diradi.

Xalqaro miqyosda bu muammoga qarshi qator tashabbuslar ilgari surilmoqda. Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan "AI Act"da inson huquqlariga xavf tug'diruvchi SI tizimlari "yuqori xavfli" deb baholanadi va ularga nisbatan qat'iy talablar qo'yiladi: majburiy audit, xavfsizlik testlari, shaffoflik mezonlari, foydalanuvchi huquqlari va insoniy nazorat kafolatlanadi. BMTning Inson Huquqlari Kengashi ham 2021-yilda SI bo'yicha maxsus rezolyutsiya qabul qilgan bo'lib, unda inson sha'ni, erkinligi va kamsitmaslik prinsiplarini ustuvor deb e'tirof etgan.

O'zbekiston sharoitida ham SI texnologiyalarining jadal rivojlanayotganini inobatga olib, ularni inson huquqlari bilan muvofiqlashtirish zarur. Hozircha mamlakatda bu borada maxsus qonunchilik mavjud emas, biroq "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturida SI sohasida axloqiy va huquqiy me'yorlar ishlab chiqilishi zarurligi ta'kidlangan. Bu borada xorijiy tajribalarni o'rganish, milliy ehtiyojlarga mos model ishlab chiqish dolzarbdir.

Sun'iy intellektning jamiyatdagi roli tobora ortib borayotgan bir davrda uning inson huquqlari bilan qanday muvofiqlashtirilishi global miqyosdagi dolzarb masalaga aylanmoqda. Algoritmik tizimlar inson faoliyatini avtomatlashtiribgina qolmay, ularning erkinliklariga, sha'niga, huquqiy maqomiga ham ta'sir ko'rsata boshladi. Bu ta'sirlar ijobiy bo'lishi mumkin, ammo agar ular adolatsiz, tarfakash yoki shaffof bo'lmasa, bu SI texnologiyalarini qudratli tahdidga aylantiradi.

Algoritmik insonlar tomonidan yaratilgani sababli, ular o'z yaratuvchilarining ongli yoki ongsiz tarfakashliklarini o'zlashtirishi mumkin. Bu esa tizimli kamsitishlarni algoritmik darajada qayta ishlab chiqarish demakdir. Inson huquqlari prinsiplariga ko'ra har bir fuqaro teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lishi kerak. SI bunday tenglikni kafolatlamagan holatda, bu texnologiyalar o'z maqsadiga ziddiyatli tarzda xizmat qilishi ehtimoli katta.

Shu bois sun'iy intellektdan foydalanganda quyidagi tamoyillarga qat'iy rioya etish zarur:

1. **Shaffoflik va izohlanish:** Har qanday algoritmik qaror foydalanuvchi tomonidan tushunilishi kerak. Foydalanuvchi qarorning qanday chiqarilganini bilishga haqli bo'lishi lozim.

2. **Adolatli ma'lumotlar bazasi:** SI tizimlari tarfakash yoki noto'g'ri ma'lumotlar asosida emas, adolatli, zamonaviy va muvozanatli datasetlar asosida ishlab chiqilishi kerak.

3. **Mustaqil audit va monitoring:** Yuqori xavfli SI tizimlari doimiy nazorat ostida bo'lishi, auditdan o'tishi va jamoatchilik tomonidan baholanishi zarur.

4. **Foydalanuvchi huquqlarini himoya qilish:** Foydalanuvchi SI qarorlariga e'tiroz bildirish, uni rad etish va insoniy tekshiruvga yuborish huquqiga ega bo'lishi kerak.

5. **Axloqiy kodekslar:** Har bir SI ishlab chiquvchi va foydalanuvchi axloqiy mas'uliyatni his qilishi kerak. Texnologik yutuqlar inson qadriyatlari bilan moslashmasa, ularning natijasi salbiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida bu boradagi ishlar endi boshlanmoqda. Kelajakda milliy SI siyosatini inson huquqlariga mos, huquqiy himoyalangan va axloqiy mezonlarga asoslangan tarzda shakllantirish dolzarb vazifadir. Maxsus qonunchilik, mas'uliyatli regulyator tashkilotlar, mustaqil ekspertizalar, fuqarolik jamiyati ishtiroki bu yo'lda muhim vositalar bo'ladi.

Shunday qilib, sun'iy intellekt inson huquqlarining do'sti ham bo'lishi, dushmani ham bo'lishi mumkin. Bu texnologiyaning o'ziga emas, balki uni yaratgan va undan qanday foydalanayotgan insonlarga bog'liqdir. Adolatli va insonparvar algoritmik jamiyat rivojiga xizmat qiladi. Aks holda, ular ijtimoiy adolatsizlikni texnologik darajaga ko'tarib qo'yishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eubanks, V. (2018). Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor. St. Martin's Press.

2. O'Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown Publishing Group.
3. European Commission (2023). Proposal for a Regulation on Artificial Intelligence (AI Act). Brussels.
4. United Nations Human Rights Council (2021). The Right to Privacy in the Digital Age. A/HRC/48/31.
5. Binns, R. (2018). Algorithmic accountability and public reason. *Philosophy & Technology*, 31(4), 543–556.
6. Mittelstadt, B. D., et al. (2016). The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*, 3(2).
7. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389–399.
8. O'zbekiston Respublikasi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. (2020). Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi.
9. G'ulomova, D. (2024). Sun'iy intellekt va huquqiy mas'uliyat: O'zbekiston tajribasi. *Yuridik fanlar jurnali*, 1(3), 47–53.
10. Berkman Klein Center. (2022). Principles for Ethical AI. Harvard University.